

Cennerné Wilhelmb Gizella:

16-19. SZÁZADI GRAFIKUS VISELETSOROZATOK-
KÖZÉP-EURÓPA NEMZETISÉGEI ÉLETÉNEK ÉS TÁRSADALMI
HELYZETÉNEK KÉPES FORRÁSAI

A grafikus viseletsorozat-műfaj a sokszorosított városlátképekhez hasonlóan a humanizmus kozmografikus irodalmának köszönheti létét.¹ A nagy földrajzi felfedezések irodalmi-művészi bemutatása felkeltette az érdeklődést az európai városok és azok lakosai iránt. A veduták staffage-alakjain a vidék lakosainak karakterisztikus típusait mutatták be. A viseletsorozatok ábrázolásainak köre, a feudális társadalmi rend alapelveinek megfelelően elsősorban az uralkodó osztály képviselőire terjed ki, de a kezdődő társadalmi differenciálódás eredményeképpen már különös figyelmet szentelnek az egyes városok polgári viseleteinek is. A grafikus látkép és viseletábrázolás kölcsönhatása olyan egészalakos, magasabb művészi színvonalú kompozíciókon is megfigyelhető, ahol a háttérrel megfelelő természet-hű tájrészlettel élénkitik. Ezekkel, az akkori ismert világ lakosait átfogó grafikus viseletsorozatokkal párhuzamosan jelennek meg az egész társadalom, vagy egy osztály keresztmetszetét kéző gótikus hagyományok alapján bemutató grafikus galériák, ún. „Ständebuch”-ok.

A 16. század, a viseletsorozatok kezdetének és kialakulásának évszázada hazánk történetében szomorúan sorsdöntő eseményekkel teljes. A török előnyomulása, a mohácsi csatavesztés, az ország háromrészre szakadása és az egyre megújuló oszmán támadások jöttek témaként számba a nagy nyugati rézmetszőközpontok művészei, vagy propagandagrafikusai részére. Ennek következtében hazánkat 150 évig csupán, mint hadszínteret ismerte meg az illusztrált művek közönsége. Akár kozmografikus, akár történeti leíró művek illusztrálásáról volt szó, a témaválasztást a védvonal állapota, vagy az aktuális hadihelyzet sugallta. Viseletképeken, vagy látképek staffage-alakjain pedig a külföldiek számára keletiesnek tűnő nemesi öltözet mellett a török ellen sikerrel harcoló két fegyvernem képviselői, a

huszárok és hajdukat kaptak helyet. A bizonytalan háborús helyzet megakadályozta az érdekelt szerzők és grafikusok ideutazását, s ennek következtében a földrajzi-néprajzi-történetitárgyú kompilációk több, mint egy évszázadon keresztül egymás szövegét másolták és egymás ábrázolásait utánozták.

Vizsgálódásaink azokra a sorozatokra térnek ki, amelyek egy nagyobb, politikai igazgatás szempontjából is egységesnek tekinthető terület, vagy az egész történeti Magyarországnemzetiségeinek életét tárják elénk.

A társadalmi és nemzeti szempontból teljességre törekvő későbbi sorozatok tárgyalása előtt a korai, 16. századi viseletssorozatok módszerét és összeállítását kívánjuk röviden analizálni.

Az Itáliában megjelent korai összeállításokban a történeti Magyarország lakosai közül a magyarok, horvátok és szlavónok jelennek meg a lapokon. A horvát szokások és nemzeti viseletismerte Észak-Olaszország és Horvátország szoros gazdasági és kulturális kapcsolataiból ered.² Cesare Vecellio művének (*Habiti antichi e moderni... Venezia, 1598*) második kiadása az ország háromrésze oszlásának politikai tényét is be akarja mutatni olvasóinak. Az erdélyi fejedelemséget Báthory Zsigmond arcképe szimbolizálja a korábbi kötetekből már ismert magyar és horvát figurák mellett. Ez utóbbiak mintáinak beszerzése korábban sem okozott gondot, míg a távoli országrész lakosairól rendelkezésre álló hiányos információk miatt a művész kénytelen volt a fiatal fejedelem hadvezéri hírnevéből adódó nagyszámu portréjához fordulni kisegítésképpen.³

A németországi viseletssorozatokat közül egyedül Abraham Bruyn kötetében találkozunk a szokottnál szélesebb körű etnográfiai érdeklődéssel. A „*Bombardarius Hungaricus*” alakjával közös lapon ábrázolja az oláh katonát és két rutén származású katonazenészt.⁴ A korszak német műveiben nem találunk horvát ábrázolást. Wilhelm Dilich kasseli udvari grafikus „*Vngerische Chronica*”-jának illusztrációs anyaga király-képmásokból, város- és várlátképekből, valamint a különböző osztályok viseletképeiből tevődik össze.⁵ A szövegben részletesen leírja a magyar viseletet.⁶ A fametszetes viseletképek nagyobbbrészt a keleties stilusu nemesi öltözeteket mutatják be, de helyet adnak a polgárság és a parasztság viseletformáinak is. Az utóbbi társadalmi osztályok viseletét Dilich művein a nemesi öltözet egyszerűsített formái jellemzik, ami főleg a paraszti ruházat esetében nem felelhetett meg a valóságnak. A parasztasszony rajzán például tisztán kivehető, hogy a kor grafikusainak szokása szerint Dilich más, nyugati viseletssorozatokat hasonló ábrázolásaiból merített.⁷

Dilich művének valóságghű látképeivel a hazai szakirodalom az utóbbi években ismételten foglalkozott anélkül, hogy forrásait sike-

rült volna felderíteni.⁸ Viseletképeinek alapos ikonográfiai vizsgálata azért is lényeges, mert a 17. század folyamán nem akadt több olyan grafikus, aki példája nyomán a magyar társadalom osztályainak átfogó ábrázolására vállalkozott volna.

A lakosság nemzetiségi és társadalmi szempontból egyaránt széles körű bemutatásával először a 17. század utolsó harmadában találkozunk az erdélyi fejedelemség területét illetően. A medgyesi származású Laurentius Toppeltinus – Töppelt Lőrinc „Origines et Occasus Transylvanorum” (Leyden, 1667) c. műve⁹ s a bolognai Marsigli – gyűjteménynek az 1680-as évekből származó akvarelljei kölcsönösen kiegészítik egymást és eddig fel nem derített szász eredetű ikonográfiai forrásra utalnak. Nem véletlen, hogy nemzetiségi szempontból ilyen széles bázisu gyűjtemények éppen Erdélyben keletkeztek első ízben. A 16. században alapított fejedelemség középkor óta többretű népeességéből a magyarok, székelyek és szászok részvétele az ország tanácsában nagyban emelte öntudatukat.¹⁰ A politikai jogokkal nem rendelkező románság Mihály vajda uralma alatt jutott vezető szerephez¹¹ s később éppen a szászok tartottak fenn velük komoly gazdasági kapcsolatot.

Toppeltinus könyvének célja a négy erdélyi nemzet bemutatása írásban és képben a szász nemzetiségi típusok terjedelmi túlsúlyával. A magyarok közül a kor politikai és társadalmi viszonyainak megfelelően egy nemesi házaspárt mutat be illusztrációján.¹² A szászokról készült rézmetszetek nagyrészt a polgárság középrétegének viseletét állítják elének.¹³ Székely viseletet nem találhatunk az illusztrációk között, miután a szövegrész megfelelően hangsúlyozza a közeli rokonságot a magyarsággal.¹⁴ A három román paraszti figura jól illusztrálja a nemzetiség elmaradott körülményeit, amire a szövegrész is utal.¹⁵ (6. kép)

A hazai szerző után fordítsuk figyelmünket a külföldi politikus és polihisztor gyűjteményében található rajzokra. Marsigli a felszabadító háborúk idején katonai és diplomáciai minőségben több évet töltött Magyarországon s Erdélyt is ismételten meglátogatta. A sorozat vízfestésű lapjai Erdély nemzetiségeinek különböző társadalmi típusait mutatják be s rövid írásos jellemzés is segíti jobb megismerésüket.¹⁶ Sajnos a gyűjtemény hiányosan maradt korunkra, a románok, görögök, örmények és cigányok képei elvesztek, a magyarok közül pedig csak a kálvinista pap és tanuló ábrázolásai szerepelnek.¹⁷ A szász társadalom széleskörű bemutatása magában foglalja a tanácsurakat és az evangélikus klérust, a polgárrasszonyokat, kézműves polgárokat (7. kép) és parasztokat.¹⁸ A székely viseletképek között két harcost és egy parasztasszonyt találunk, valamint két katolikusként lelkész.¹⁹ A maga nemében egyedülálló a Magyaror-

szágból Erdélybe menekült ujrakeresztelő habánok férfi és női viseletének bemutatása.²⁰

Már az anyag summás felsorolása is igazolta azt a korábbi állításunkat, hogy Toppeltinus és Marsigli ábrázolásait tematikailag kölcsönösen kiegészítik egymást. Közös ikonográfiai forrásukat több, egykoru, vagy néhány évtizeddel később keletkezett másolat is megerősíti. E másolatok, vagy pontosabban kifejezve variánsok, elég nagy számban ismertek. Magyarország, Románia és Ausztria közgyűjteményeiben hat példányt tartanak számon.²¹ A későbbi sorozatok rajzolóí megtartották a különböző nemzetek rendek szerinti bemutatásának hagyományát, de az ábrázolások körét saját koruk társadalmi fejlődése, differenciálódása szerint szélesítették. Így ezek az ismeretlen művészek az erdélyi társadalom árnyaltabb képét tárják elénk. A szász figurák tulsulya, a lapok német feliratai kétségen kívül ismét a szász kulturkörre utalnak. Az említett sorozatok még a 18–19. század fordulóján is élő hagyományt képviseltek úgy, hogy Neuhauser Ferenc, e kor vezető nagyszabású művésze is alkotott hasonló tárgyú grafikus-sorozatokot.²²

Christoph Weigel nürnbergi mester 17–18. századfordulós viseletsorozata, amelyet Abraham a Santa Clara híres hitszónok állított össze, elsősorban a császári családot és az udvartartást kívánta bemutatni a közönségnek.²³ Ezeket az ábrázolásokat azután az akkor ismert négy világrész lakosainak viseletéből összeállított válogatás követi. Tíz magyar tárgyú lapja a korábbi viseletsorozatok gondolatvilágát tükrözi. Az illusztrációk bemutatják a nemesség pompázatos viseletét és a harcokban derekasan helytálló huszárokat és hajdukat.²⁴ Hiányzik azonban a polgári és paraszti viselet, pedig címe szerint ezeknek is figyelmet kellene szentelnie úgy, ahogy más országok lakosságánál is megteszi. A sorozat érdekes képe a „gorál”, a Kárpátok lengyel származásu hegyilakójának ábrázolása, s a morva hanák párról készült metszet.²⁵

A török felszabadító háborúk befejezésével a nemzetiségek földrajzi elhelyezkedése gyökeresen megváltozott. A török iga alól felszabadult középső területek betelepítése nagy néptömegeket hozott mozgásba. A török területekről elvándorló szerbek az Alföld déli délkeleti részét és Kelet-Szlavóniát népesítették be az ekkor létesített határőr-szervezet keretében. Ausztria határterülete népességének egyrésze a Dunántul nyugati szélére huzódott át s a birodalom sváb vidékeiről csoportosan jöttek a telepések, akiket vagy a földesurak magánkezdeményezése, vagy az ujratelepítő kormánysszervek fogadtak fel. Ezek nem alkottak egységes, zárt tömböt, hanem szétszóródtak az egész országban. A románásgátömegei állandó mozgásban voltak. Erdély hegyes határterületeinek pásztorkodó román

lakossága a völgyeken keresztül egészen az Alföld keleti szegélyéig nyomult előre. Elhagyott lakhelyeiket a Kárpátok török uralom alatt álló tulsó oldaláról érkező honfitársaik foglalták el. A történelmi Magyarország északi részén élő szlovákok lakóterületüket nyugaton a Dunáig, keleten az Alföld szélén emelkedő hegységekig terjesztették ki. A Felvidék északkeleti részén élő rutének az Alföld északkeleti csücskéig húzódtak le. A horvát települések kiterjedése átlépte a Mura és a Duna vonalát.²⁶

A Kárpát-medence máig is fennálló nemzetiségi-települési képe ezekben az években alakult ki. Társadalmilag az egyes nemzetiségek nem álltak egyenlő fejlődési fokon és a Habsburg-rezsim jogalkotása sem tekintette őket egymás között egyenlőeknek. A német telepéseket szerződés kötötte földesurukhoz. A nemzeti és társadalmi tekintetben egyaránt elnyomott, elmaradt románság elvándorlás esetén javára fordíthatta az új telepéseknek járó kedvezményeket. A szerb-ség és a horvátok egyrésze a határőr-szervezetben a katonai szolgálatot ellátó szabadparasztok státusának előnyeit élvezhette. A magyar paraszt tehát joggal sérelmezte a telepéseknek biztosított nagyobb szabadságot.²⁷

Az említett katonai szervezetet a 18. században már nemcsak a török ellen használták fel, hanem a két hét éves háború európai harc-terein is bevetették.²⁸ Éppen e háborús események eredményeként te-
kintélyes, a határőrezredek katonáit bemutató képdokumentumként maradt korunkra. Martin Engelbrecht augsburgi rézmetsző és kiadó sorozatban örököltette meg a Németország területén harcoló idegen katonákat. Engelbrecht elsődleges célja a kuriózum, a különleges népi viseletbe öltözött idegen csapatok bemutatása volt. Célkitűzése már a címből is világosan kiolvasható.²⁹ A 150 viseletkép több, mint egyharmada délszláv típusokat ábrázol. A varasdi, károlyvárosi, tiszai és marosi határőrezredek tisztjei és katonái, szlavónok, dalmátok, licciaiak és clementinák elevenednek meg a lapokon jellegzetes festői viseletükben és fegyvereikkel. A rajzoló fantáziáját erősen foglalkoztatták a viselet keleties jegyei (pld. a szlavónoknál) és az egyes katonák népi ruházata. Engelbrecht a korábbi katonai viseletsorozatok példája nyomán különös érdeklődéssel ábrázolja az ezredek zenészeit s e törekvésének több hangulatos ábrázolást köszönhetünk.³⁰ Ugyanezt mondhatjuk a határőrök családi életét bemutató jelenetekről is.³¹ Egyik lapján megcsendül a társadalomkritika hangja is: a császári tisztnek kontribúciót fizető parasztot bemutató ábrázolás kísérszövege hangsúlyozza, hogy a pénz a tiszt családjának jólétét és fényűzését szolgálja.³²

Engelbrecht a károlyvárosi ezred katonáit mutatja be legnagyobb számban,³³ másodsorban a szlavón ezredeket.³⁴ A horvát katonák

egyszerű viseletének jellegzetes darabja a színes anyagból készült bő, csuklyás köpeny.³⁵ (8. kép) A tiszai fuvalás viselete ugyanugy alig különbözik a korabeli parasztoktól,³⁶ mint a román talpasé.³⁷ A sorozatban magyar figurák is szerepelnek: egy közhusár, egy huszártiszt, egy talpas és egy marhahajcsár.³⁸

Az egész ország lakosságát átfogóan bemutató viseletsorozat csak később, a felvilágosodás fejlettebb eszmevilágából születhetett meg, az elnyomott parasztság életkörülményei iránti érdeklődésből és a nemzeti érzés ébredéséből. Első, teljességre törekvő viseletsorozatunk létrejöttében az említett pozitív tényezők mellett egy pozitívnak korántsem nevezhető momentum is közrejátszott: az osztrák császárság megalapítása (1804). Ez a tény azonban kedvezően alakította az album anyagának összeválogatását, mely lehető teljességre törekedett, amint ez már a címből is kitűnik.³⁹ Az utólag kézzel színezett rézkarcok előképeit Vinzenz Georg Kininger, a kitűnő bécsi portré-, és életképfestő készítette, feltehetőleg az egyes vidékekről beküldött helyszíni vázlatok alapján. A 100 lapból álló sorozat figurái között ugyanugy megtalálhatjuk Tirol és Salzburg lakóit, mint Verona és Mantua környékének parasztjait, vagy a morvaországi Eger vidékének és Bukovina területének jellegzetes népi típusait. 23 lap képviseli a történelmi Magyarország területének lakosságát, 12 a közvetlenül szomszédos országokét. A magyar férfi viselet anyagában még a régi, házilag előállított vászon és szövet tulsúlyát mutatja, a suba viszont már kézműiparos munkája, a süveg a régi, XVIII. századi magas tetejű formát őrzi.⁴⁰ (9. kép) A magyar női viseletek kivétel nélkül a Dunántúlról származnak: Fehér, Sopron és Vas megyéből.⁴¹ A szlovákok közül, nyilván festői öltözetük miatt, Nógrád és Nyitra megye lakosaira esett a választás.⁴² (10. kép) Őt lapon láthatunk románokat: Nagyszeben környéki parasztot és parasztasszonyokat, Herkules-fürdői leányt és egy férfi és női viseletet a hegyvidéki románság köréből.⁴³ A Nagyszeben környéki parasztasszonyok ábrázolásán nemcsak a viselettel ismerkedhetünk meg, hanem a vidék lakosainak mindennapi életével is. A fonás bemutatásával már a Marsigli utánzó sorozatokon is találkozhatunk.⁴⁴ A hegyek közötti, öszvérhátón történő közlekedés motívuma sem új, Neuhauser Ferenc kisméretű akvarellsorozata egyik lapjának hátterében is előfordul.⁴⁵ Horvátországból Slunj és Ogulin környéki parasztasszonyok, valamint etnográfiai kuriózumként, egy sásból font esőköpenyt viselő pásztor szerepel.⁴⁶ A szerbek közül ismét a határvidék férfilakosságának színpompás viselete dominál.⁴⁷ Az északkeleti Kárpátokban lakó rutének öltözete elárulja szegényes életkörülményeiket. A balta a férfi övében fő jövedelmi forrásukra, a fadöntésre és usztatásra utal, míg a női figuránál ismét a kőfonás motívuma jelképezi a primitív, önellátó termelést.⁴⁸

A sorozat összeállításánál a teljességre törekvés mellett döntő szerep jutott annak a szempontnak, hogy a figurák megfeleljenek a kor tetszetősségre törekvő stílusának. A teljesség igényét kétségteljesen pozitív jelenségeként kell értékelnünk, bár az ábrázolások általában nem terjednek ki az életkörülmények bemutatására, sem a paraszti munka képeire.

A „Costumes des différentes nations...” képeinek egyrészét az 1804-ben Londonban megjelent „The Costume of the Hereditary States of House of Austria...” c. kiadványban is lemásolták.⁴⁹ A képek kísérőszövege, valamint az Ausztriára, Magyarországra és Csehországra vonatkozó történeti-földrajzi bevezetés Bertrand de Moleville munkája.⁵⁰

Kininger sorozata művészi tekintetben a 19. század második évtizedében napvilágot látott és Magyar -, valamint Horvátországot és a határörvidéket magában foglaló viseletalbumnak szolgált mintául.⁵¹ Tartalmilag a bevezetés és a szövegrész tanúsága szerint sokkal átgondoltabb alapelvekre épült, mint előképe. Ez egyedül és elsősorban a leírások szerzőjének, Ján Čaplovič-nak az érdeme. E művében ugyanugy, mint számos más alkotásban az ország lakosainak nemzetgazdasági és társadalmi viszonyait akarta kora valóságának megfelelően bemutatni. E célból számos földrajzi és gazdaságtörténeti forrást használt fel. Kortársai és a későbbi nemzedékek éppen kutatási céljainak következetes megvalósítását és ebből adódó maradandó eredményeit becsülték.⁵²

A képanyag beható vizsgálata eredményeként kimondhatjuk, hogy Čaplovič nemcsak a szövegrész szerzőségét vállalta, hanem az illusztrációk tematikus válogatásában is döntő szava volt. A képek Bikkessy-Heinbucher József műszaki tiszt rajzai nyomán bécsi grafikusok közreműködésével kerültek rézlemezre. Feltehetőleg Čaplovič utmutatása nyomán váltak a művészetkedvelő s beosztása folytán állandóan utazgató katonatiszt⁵³ rajzai a népelet valóságghá bemutatásává. A technikai megoldás, az utólagos kézi színezés, a feliratok elosztása Kininger sorozatának hatását idézi, ez azonban nem lépi túl a kor közös stílusigazodásának mértékét.

Čaplovič maga is szlovák származású lévén, sorozatában nagy teret szentel az eddigi grafikus művekben meglehetősen elhanyagolt nemzetének. Leírja az Északi-Kárpátok mostoha földrajzi körülményeit és kitér mindarra a tevékenységre, amellyel ez a szorgalmas nép igyekezett javítani helyzetén. A magashegyi juhászat és sajtkészítés mellett bemutatásra kerül a lapokon a háziszóttas vászonnal és a hegyekben termő különböző gyógyfűvekkel folytatott kereskedelem, a drótozás, a fakitermelés.⁵⁴ A felső-magyarországi nemesfém bányák szlovák munkásainak külön lapot szentel sorozatában.⁵⁵ Az Al-

föld és a Dunántul magyar lakosságának főfoglalkozásaként az állattenyésztést mutatja be. A magyar gulyás ruházata már a 19. század elején végbement változást mutatja. Suba helyett szűrt, süveg helyett széleskarimájú kalapot visel.⁵⁶ A csikós később, a romantikus művészetben gyakran heroizált alakja Čaplovičnál is fontos helyet kap. Házipari termékből előállított ruházatuk még régi formákat őriz. Mindkét idevonatkozó ábrázolás erős és ügyes ménidomitóként mutatja be őket.⁵⁷ (11. kép) Egy rézmetszet utal az eddigi képes forrásokban nem szereplő gabonatermelésre is. A Veszprém megyei parasztasszonyok fehér házivászon munkaruhájukban kezükben sarlóval és kévével a földekről jönnek.⁵⁸

Čaplovič–Bikkessy sorozatában a határőrvidék asszonyainak színpompás viselete továbbra is megtartja korábbi kiváltságos helyét.⁵⁹ A szerzők azonban nem elégednek meg ennyivel, hanem bemutatják a határőr-katona egyszerű egyenruházatát is.⁶⁰

A horvátok közül a Kőszeg és Moson környéki lakosok is szerepelnek.⁶¹ A Száva partján legeltető pásztorok sásból font köpenye ugyanolyan, mint Kininger metszetén.⁶² Čaplovič szinte érdeklődése a mostoha természeti körülmények között élő népek és gazdasági tevékenységük iránt magyarázza a tengerparton őszvérevel árut fuvarozó horvát paraszt alakjának szerepeltetését.⁶³

A rutének egy lappal szerepelnek a sorozatban.⁶⁴ Erdély lakosait mellőzik a szerzők, az egyetlen román viseletkép Herkules-fürdő környékéről származik, egyuttal a népi szövés-fonás technikáját is bemutató zsánerjelenet.⁶⁵ (12. kép) Végül egy rézmetszeten a Tisza mentén megtelepedett svábokkal is találkozhatunk tárgyalt sorozatunkban.⁶⁶ Az erdélyi viseletek hiányát még ugyanabban az évtizedben egy másik művész összeállításra pótolta. Franz Jaschke bécsi rézkarcoló képei ugyancsak Ján Čaplovič szövegével jelentek meg. A „National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Kroatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukovina” c. színezett aquatinta sorozat azon rajzok nyomán készült, amelyeket a bécsi grafikus Rainer és Lipót főhercegek kíséretében vetett papírra.⁶⁷ Jaschke grafikus stílusa modernebb, festőibb mint Bikkessy rézmetszőié, törekszik az emberi alak realiztikusabb ábrázolására e modernebb művészi megfogalmazást már választott grafikai technikája is dokumentálja.

Viseleteket mutat be Erdély románlakta vidékének eddig nem szerepeltetett helységeiből. Két ábrázolást szentel a szász viselet hatását mutató torokói magyarok öltözetének is.⁶⁹ E primitívebb viseletformák iránt érdeklődő összeállítás a ruténekre is különös figyelemmel van. A körösmezei fausztató figurája mögött, mint Jaschke lapjain általában a természeti környezet részletes képe bontako-

zik ki, ami ugyancsak tartalmi és ábrázolásbeli ujtásnak mondható. A határőrvidék egyes földrajzi egységeit és azok népességét Caplović az eddigieknél módszeresebben tárgyalja. Nem hiányozhatnak természetesen a még mindig erősen keleties jellegű férfiviseletek, de bő terük van a női öltözetformáknak is. Némely esetben női figurái gazdasági tevékenységük, mindennapi munkájuk közben jelennek meg.⁷¹ E két, Caplović szövegével megjelent, de művészi alakításban különböző sorozat tartalmilag kiegészíti egymást. E két album legnagyobb érdeme a mindennapi élet és a mindennapok körülményeinek bemutatására irányuló törekvés a földrajzi teljesség mellett.

A 19. század első felében az osztrák és a németnyelvű irodalom romantikus érdeklődéssel fordult a magyar pusztá felé.⁷² Már a 18. sz. utleírásaiban bőven szóltak a rideg állattartás nyugati szemlélio számára szokatlan formáiról, a településektől hónapszámra távol élő pásztorok életkörülményeiről. Bikkessy és Jaschke grafikái között is fontos helye van a pásztoroknak. A „szabad” pásztorélet dicséretével még a polgári forradalom és az 1848–49-es szabadságharc után, a 19. század közepén is találkozhatunk a hazai irodalomban. A pusztai pásztor alakja és életformája a külföldi utazók és művészek érdeklődésének középpontjában maradt továbbra is. E gondolatkör legszébb emléke Théodore Valério francia grafikus rézkarc sorozata.⁷³ A művész az 1850-es évek elején azzal a céllal hagyta el hazáját, hogy Európa délkeleti részének népeit a helyszínen tanulmányozhassa.⁷⁴ Elsősorban a balkáni, akkor még török határ mentén, vagy török uralom alatt álló népek sajátos élete érdekelte, de nem hagyta közömbösen azoknak a vidékeknek inspirációja sem, amelyeken átutazott. 30 lapból álló magyarországi népeletré-képsorozata nagyrészt alföldi témákat dolgoz fel: tiszai pásztorokat és halászsókat, Körös menti csikóst, egy juhászt az erdélyi határszélről, jász és kun népi típusokat.⁷⁵ (13. kép.) Az északi ország részek lakói közül Pozsony és Nyitra környéki parasztokat, mátrai és Heves megyei figurákat láthatunk.⁷⁶ Témaválasztása mint az a területi megosztottságból is kiderül, elsősorban a magyar lakosság felé fordult. Nagyrészt a pusztán, különlegesen primitív körülmények között élő pásztorokat tartott megörökítésre méltónak, állataikkal együtt. Emellett érdeklődése kiterjedt a jómódu falusi gazdáknál a paraszti és kismemesi formákat elegítő viseletére.⁷⁷ Nyugat-Szlovákia festőinél a népviselet mellett két lapon a nép szegényebb rétegei is helyet kaptak: egy Nyitra megyei juhász és egy árvai drótosztót.⁷⁸ (14. kép.) Mindkét románókat megörökítő lap Nagyvárad (Oradea) környéki lakosokat mutat, ezek egyike ugyancsak a pásztorélet jelenete.⁷⁹ A Horvátországot, Szlavóniát és a szerb határőrvidék lakosait bemutató önálló album összeállítására nagyjából megegyezik a korábbi hasonló tárgy gyűjteményekkel.⁸⁰

Valério rézkarc sorozata egészen más célkitűzésből született mint a korábbi sorozatok. A művésznek nem az volt a célja, hogy hazánk lakosságának nemzetiségi-társadalmi keresztmetszetét adja, hanem maradandó művészi benyomást nyújtó grafikai alapok alkotása. A téma magával ragadó ereje a munka során megsokszorozta kifejezőkészségét. Inspirációjának közvetlen jellegéről azonban csak helyszíni vázlatainak tematikai összetételét ismerve nyilatkozhatnánk végérvényesen. E rajzok grafikai sokszorosításra történő kiválasztását számos művészi és technikai tényező motiválhatta. Tökéletes technikai tudásának és őszinte, témája lényegét kifejező művészi alakításának mindenképpen kiváló ábrázolásokat köszönhetünk.

Ilyen kimagasló alkotások közös sorsa, hogy kisebb tehetségek később mintának használják fel, vagy szóról szóra lemásolják őket. Az 1860-as évek elején az olasz egység és függetlenség politikai és katonai mozgalmai megrendítették az osztrák császárságot. Ebben az időben adta ki Paterno bécsi kiadóvállalata az osztrák császári korona uralma alatt élő népek 140 lapból álló viseletalbumát.⁸¹ A sorozat nagy részének közepes tehetségű osztrák rajzolója, Franz Kollarz, Valério majdnem minden kompozícióját átvette. Eddig nem ábrázolt vidékek viseleteivel történő témakiegészítés esetében sem alkotott önállóan. A bemutatott nemzetiségek körének kiszélesítése különleges okokból történt. A mai Magyarország délkeleti csücskének néprajzi képe igen változatos, mert e területen magyarok, szlovákok, románok és németek egyaránt megtelepültek. 1857-ben a császári pár első együttes magyarországi utazása során ezt az országrészt is felkereste. Feltehetőleg ezzel a látogatással kapcsolatban kerültek, Erzsébet királyné tulajdonába idevaló népi típusokat ábrázoló vízfestmények.⁸² E rajzokat, ugyanúgy, mint a látogatás fontosabb eseményeit megörökítő ábrázolásokat, később színes kőrajzban sokszorosították.⁸³ Böss József néprajzi szempontból hiteles alkotásait vette alapul, beállításbeli változtatásokkal Kollarz sorozata megfelelő lapjain. Így, bár viseletalbuma nem törekedett topografikus teljességre, olyan ábrázolásokkal egészítette ki a hagyományos témakört, amelyek eddig nem szerepeltek a grafikusok alkotásai között.⁸⁴

A múlt század második felének „Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben” című földrajzi-néprajzi-történeti leírása időrendben az utolsó mű, mellyel még röviden foglalkozni kívánunk. Az előkészítő munkálatok alaposságának tökéletesen megfelel a megjelent széles körű képanyag, így nyugodtan mondhatjuk, hogy a mű Magyarország nemzetiségeinek hiánytalan bemutatása tekintetében elérte célját.⁸⁵ Ami azonban témaválasztásának társadalmi helyzetet rögzítő oldalát illeti, a kötetek koruk elsősorban a népművészet felé orien-

tálódó és a népelet ünnepi momentumai iránt érdeklődő néprajzi tudományának szempontjai nyomán indultak. A fellendülő kapitalizmus korában létrejött sorozat teljes figyelmével különben is inkább az ipari termelés és annak speciális, helyi változatai felé fordult.⁸⁶

A közép-európai terület viseleteit bemutató sorozatok tárgyalását és vizsgálatát jelen előadásunkban nem a teljesség igényével hajtottuk végre. Az egységes szempontok szerint létrejött egyes zárt sorozatok világosabb és egyértelmű eredményeket ígértek a topográfikusan kisebb egységeket egybefogó, vagy ötletszerűen összeállított gyűjtemények tanulmányozásánál. Befejezésül tekintsük át munkánk legfontosabb eredményeit. Szemlélődésünk kezdetén elsősorban két részre kell osszuk a korábban már letárgyalt sorozatokat: a) külföldön, külföldi ösztönzésre és szempontok szerint létrejött gyűjteményekre, ilyenek Engelbrecht, Kininger, Jaschke, Valério, Kollarz művei, b) a társadalmi fejlődés adott helyzetét rögzítő hazai osztály- és nemzetiségi ábrázolásokra, mint Toppeltinus, Marsigli, Bikkessy-Čaplovič sorozatai. Az első csoportba tartozó művek témaválasztását általában az idegenszerű, különleges, sőt helyenként az exotikus típusok megörökítése jellemzi. Legtöbb esetben befolyásolja a témaválasztást a megismert országrészek külső körülményekből adódó esetleges volta, különösen áll ez Jaschke, Valério és Kollarz műveire.

A sorozatok földrajzi szempontból végzett vizsgálatának eredménye, hogy leggyakrabban hazánk nyugati és északnyugati vidékeinek, valamint a katonai határőrvidék lakóinak ábrázolásai szerepelnek.

Az egyes nemzetiségek életformáját, gazdasági-társadalmi helyzetét leghűbben a helyszínen készített sorozatok mutathatják be. A viseletformák fényt vetnek a gazdasági helyzetre, magasabb társadalmi osztályok öltözetének utánzása pedig társadalmi törekvéseknek ad hangot.

A multban legnehezebb gazdasági és társadalmi helyzetben lévő románok és ruszinok életét sorozataink a valóságnak megfelelően tükrözik a primitív életkörülmények és a legelemibb szükségletek házi előállításának bemutatásával. A horvátok úgy jelennek meg, mint a határőrszervezet tagjai, vagy szerény körülmények között élő parasztok. A szerbek esetében ismét a határőrök szin pompás, különleges hagyományos öltözete dominál a lapokon. A szlovákokat sokrétű gazdasági tevékenységük közepette ábrázolták a művészek. Kininger, Bikkessy-Čaplovič és Valério sorozatain látható egyes viseletformák az északi és déli területek szlovákságának különböző gazdasági helyzetére is utalnak. A hazánkban élt német nemzetiség csoportjaiból csupán a szászokról maradt fenn az osztály-, és

vagyonai tagozódást hiven tükröző ábrázolás-sorozat. A németiség másik területileg zárt, egységes tömbje, a szepesi cipszerek csupán Bikkessy-Cáplóvič művében jelennek meg.

A magyarok természetesen kiemelt helyet foglalnak el vizsgált sorozatainkban. Társadalmi-politikai vezető szerepük bizonyos sorozatokban (Toppeltinus, a Marsigli-variánsok, Bikkessy-Caplovič, Valério, Kollarz) a nemesség hagyományos nemzeti öltözetű képviselőinek bemutatásával is külön hangsúlyt kap. A 19. század elejének gabona-konjunktúrája nyomán jelentkező gazdasági-társadalmi differenciálódás a magyar parasztság körében a viseletsorozatok lapjain is nyomonkövethető (Bikkessy-Caplovič). A múlt század későbbi éveinek művészi érdeklődése is inkább a gazdag parasztok diszesebb viselete felé fordul. (Valério-Kollarz).

Előadásunkban a viseletsorozatokat értelmezéséhez csupán néhány alapvető gondolatot kívántunk felvetni, és gyakorlati alkalmazásuk végkövetkeztetéseit levonni. A vizsgált anyag körének kiszélesítése bizonyosan még több és messze mutatóbb következtetéshez vezet a továbbiakban.

J E G Y Z E T E K

1. Gaspar Rutus és Abraham Bruyn például az „Omnium poene Gentium Imagines ... Coloniae, 1577.”c. művük előszavában Abraham Ortelius és Franz Hogenberg működésére hivatkoznak, mint követendő példára.
2. Bertelli, Ferdinando: Omnium... Gentium... Habitos... Venetys, 1569. 8.-9. l.; Vecelli, Cesare: Gli Habiti Antichi Et Moderni Diversi Parti del Mondo... Venetia, 1590. 341/v, 343/r. l. - Irodalom: Vasič, Pavle: Influences étrangères dans les vieux costumes serbes. Zbornik Muzej Primenene Umjetnosti, Beograd, 1958. 30. l.; Schneider, Marijana: Narodne nosnje u slikarstvu i grafici XIX. stoljeca. Zagreb, 1971. 6. l.
3. Gisela Cenner-Wilhelmb: Der Moldaufeldzug Sigismund Báthorys, Fürsten von Siebenbürgen in den zeitgenössischen Darstellungen. Bericht über den zehnten österreichischen Historikertag in Graz. Wien, 1970. 220-232. l.
4. Bruyn, Abraham i. m. 30. l.

5. Lásd, Apponyi, Alexander: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, I. München. 1903. 438–9. l. 654. sz.; Thieme, Ulrich-Becker, Felix: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. IX. Leipzig, 1913. 288–90. l.
6. Dilich, Wilhelm: Vngerische Chronica... Cassel 1600. 21/v–22/r, 22/v. l.
7. Dilich, Wilhelm i. m. 32/v. l. – Hasonló módon ábrázolta atémát Hans Weigel „Habitvs Praecipvorvm Popvlorvm Nürnberg, 1577.” c. művének CLXVI. sz. lapján. Az ábrázolások forrására lásd, Doege, Heinrich: Die Trachten-Bücher des 16. Jahrhunderts. Beiträge zur Bücherkunde und Philologie. August Wilmans zum 25. März. 1903 gewidmet. Leipzig 1903. 435. l.
8. Rózsa, György: Budapest régi látképei. 1493–1800. Bp. 1963, 21. l.; Cennerné Wilhelmb, Gizella: A dunántúli végvárábrázolások tipológiai kérdései. Sajtó alatt, a Veszprémi Bakony Múzeum Évkönyvében.
9. Szabó, Károly-Hellebrant, Árpád: Régi Magyar Könyvtár, III./1. Bp. 1896. 743. l. 2391. sz.
10. Magyarország története. 1526–1790. szerk: H. Balázs, Éva-Makkai, László, Bp. 1962. 15–6. l.
11. Magyarország története. 1526–1790. 143–4. l.
12. Toppeltinus, Laurentius: Origines, Et Occasvs Transsylvanorvm... Lvgdvni, 1667. Tab. 8. a 108–9. l. között. – Rézmetszet, lemez méret: 10,7x13,4 cm. – Jelezve lent: Paulus Feldmayr pinx: C. Lauuers. sc – Irodalom: Szendrei, János: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp, 1905. 125. l.
13. Toppeltinus, Laurentius i. m. Tab. 3. a 92–3. l. között. Férfi és fiu viselet ábrázolása; Tab. 5. a 96–7 l. között. Női viselet; Tab. 6. a 100–01. l. között. Női viselet; Tab. 7. a 106–7. l. között. Női viselet; Tab. 4. a 94–5. l. között. Férfi-, és női viselet. – Mindegyik lap rézmetszet a 13. jegyzetben megadott méretben és szignatúrával.
14. Toppeltinus, Laurentius i. m. Caput V. 45–7. l.
15. Toppeltinus, Laurentius i. m. Caput XIV. 110–11. l. A rézmetszet-illusztráció méretei és szignatúrája a 13. jegyzetben foglaltak szerint.

16. La popolazione di Transilvania, composta di varie nazioni, di diverse lingue, religioni, usi e vestiti. Bologna, Biblioteca Universitaria, Collezione Marsiliana, Vol. 15. Vizfestmények 18x30 cm-es méretben, jelzés nélkül. — Irodalom: Szendrei, János i.m. 149. l.; Veress, Endre: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Bp. 1906. 7–8. l.; Szendrei, János: Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században. AÉ, 1907. 192–205. l.; Szendrei, János: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a XVII. században. AÉ, 1908. 97–122. l.; Fрати, Lodovico: Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna. Firenze, 1928. 14. l. ms. 15.; Amaldi, Maria Emilia: La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili. Roma, 1930. 40. l.
17. 3. 1. Pastor Calvinianus; 4. 1. Studiosus Calvinisticus.
18. 8. Pastor Saxonicus stolatus, in templo officium peragens. 9. Studiosus Saxonicus. 10. Pastor Saxonicus. 11. Pastor Saxonicus in Barcia i. e. in districtu Coronensi. 12. Saxo praecipuus. 13. Iuvenis Saxonicus 14. Saxo artifex seu communis. 15. Foemina principalis Saxonica. 16. Virgo Saxonica. 17. Foemina Saxonico-Claudiopolitana. 20. Saxona principalis pallata. 21. Puella Saxonica orphana. 22. Foemina communis Saxonica. 23. Puella servilis sive famula Saxonica.
19. 1. Parochus secularis catholicus. 2. Franciscanus Transylvanicus. 5. Miles Siculicus. 6. Siculo Csikiensis. 7. Foemina Siculica Csikiensis.
20. 24. Anabaptista Transylvanicus. 25. Foemina Anabaptistica.
21. Images Nationum Ditionis Hungaricae coloribus illustratae. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Tört. rég. Ivrét, 2.; Costume Bilder aus Siebenbürgen. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Germ. 198.; Kostüm Bilderbuch. Graz, Egyetemi Könyvtár Kézirattára.; Trachten-Kabinett von Siebenbürgen. Bucuresti, Tudományos Akadémia Könyvtára.; Images Personarum Transylvanicarum. Debrecen, Ref. Kollégium Nagykönyvtára R. 582. sz.; Irodalom: (A sorozatokat teljes egészükben, vagy összehasonlítva feldolgozó művek) Thim, József: A gráci egyetemi könyvtár hungaricái. Magyar Könyvszemle 1885, évf. 78–79. l.; Szendrei, János i.m. Bp., 1905. 94–113. l.; A 17. jegyzetben említett Szendrei-féle viselettörténeti közlemények ;

- Huss, Richard: Der siebenbürgische Trachtenkodex in der Debrecziner Kollegiumsbibliothek. Deutsche Vaterland. Österreichische Zeitschrift für Heimat und Volk. Jg. 1922. Bl. 165–176.; Bobu, Floresco Florea: Le costume Roumain au moyen-âge. (La datation des aquarelles du „Trachten Cabinet von Siebenbürgen“ de Bucarest et du „Kostüm Bilderbuch“ de Graz.) Revue roumaine d'histoire de l'art. Tome II. Bucarest, 1965. Bl. 111–125.
22. Magyar Nemzeti Múzeum–Magyar Történelmi Képcsarnok ltsz: 58. 3942.–71.; Vizfestmények, kb. 15x9.8 cm. méretben. A sorozat néhány lapja bemutatásra került M. Kresz, Mária: Magyar parasztviselő, 1820–1867. Bp. 1956. 115. l. és Cennerné Wilhelmb, Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. I. 896–1849. Bp., 1962. 232–5. l.
23. Neu-eröffnete Welt-Galleria, ... unter die Augen kommen allerley Aufzüge und Kleidungen unterschiedlicher Stände und Nationen: ... Biss endlich gar auf den mindesten gemeinen Mann. Von P. Abrahamo a S. Clara, ... Und von Christoph Weigel in Kupffer gestochen zu Nürnberg. – A lapokat Caspar Luyken metszette, lásd: Thieme-Becker i. m. XXIII, Leipzig, 1929. 488. l.
24. Abraham a. S. Clara i. m. 54., 62., 65., 1.; Irodalom: Vasič, Pavle i. m. 17. l.
25. Abraham a. S. Clara i. m. 63–4., 66. l.
26. Magyarország története 1526–1790. 570., 584. l.
27. Magyarország története 1526–1790. 568. l.
28. Hauptmann, Ferdo: Die k. k. Militärgrenze im Südosten. Bericht über den zehnten österreichischen Historiker-Tag in Graz. Wien, 1970. 45. l.
29. Engelbrecht, Martin: Schau-Bühne verschiedener bisshero in Teuschland unbekannt gewester Soldaten von ausländischen Nationen ... Augsburg, é. n. A sorozat egyes lapjainak ismeretése, illetőleg reprodukciója, Szendrei, János i. m. Bp., 1905. 196. l.; Magyar Művelődéstörténet, IV. szerk: Domanovszky, Sándor. Bp., é. n. 26–7., 79., 118., 122., 261., 267–8., 272., 626., 633–4.; Vasič, Pavle i. m. 23. l.
30. Engelbrecht, Martin i. m. 24., 54., 67., 94., 106.
31. Engelbrecht, Martin i. m. 21., 32., 38., 83., 1.

32. Engelbrecht, Martin i.m. 133. l. – Irodalom: Szendrei, János i.m. Bp., 1905. 183–4. l.
33. Engelbrecht, Martin i.m. 42–4., 58., 70., 80., 110.
34. Engelbrecht, Martin i.m. 4., 86–7., 93–4. 106. l.
35. Engelbrecht, Martin i.m. 21., 31., 109., 124. l.
36. Engelbrecht, Martin i.m. 67. l.
37. Engelbrecht, Martin i.m. 19. l.
38. Engelbrecht, Martin i.m. 5., 39., 128., 139. l.
39. Costumes des différentes nations composant des états héréditaires... (Vienne, 1804) – Irodalom: Thieme-Becker i.m. XX. Leipzig, 1927. 331. l. – Egyes lapjait illusztrációként felhasználta a Magyar Művelődéstörténet, IV. 115., 119., 128., 131., 133., 358. l. –ján és Cennerné – Wilhelmb, Gizella i.m. Bp., 1962. 230. l.
40. Costumes des différentes nations... 18., 51., 56., 71. l.
41. Costumes des différentes nations... 19., 52–4. l.
42. Costumes des différentes nations... 16–7., 84. l.
43. Costumes des différentes nations... 25–6., 66–7., 88. l.
44. Imagines Nationum Ditionis Hungaricae... 51. l. Costume Bilder aus Siebenbürgen. 49. l.; Kostüm-Bilderbuch. 99. l.; Imagines Personarum Transylvanicarum. 30. l.
45. Magyar Nemzeti Múzeum-Magyar Történelmi Képcsarnok I. sz. 58. 3966. – Irodalom: Cennerné Wilhelmb, Gizella i.m. Bp., 1962. 234–5. l.
46. Costumes des différentes nations... 24., 85–6. l. Irodalom: Schneider, Marijana i.m. 60–1. l.
47. Costumes des différentes nations... 28, 35–6., 38. l.
48. Costumes des différentes nations... 22–3. l.
49. Moleville, Bertrand de: The Costume of the Hereditary States of the House of Austria... London, 1804. XIV.–XVII., XXVI.–XXIX., XLVIII.–XLIX. tábla.
50. A mű grafikus William Ellis, lásd: Thieme-Becker i.m. X. Leipzig, 1914. 473. l. A magyar viseletképek értékelését l. M. Kresz, Mária i.m. 15–6., 116–7. l.

51. Az első, 66. lapot tartalmazó kiadás Bécsben jelent meg, Timlich Károlynál, 1816-ban. A második 78. lapot tartalmazó kiadás Grazban látott napvilágot Josef, Franz Kaiser-nél.
52. M. Kresz, Mária i. m. 16. l. 121-3. l.
53. Lásd: a harmadik kiadás „Pannonines Bewohner in ihren volksthümlichen Trachten... Nebst ethnographischer Erklärung... (Wien, 1820) 24. l. -ján.
54. Vollständige Sammlung... 5., 14., 47., 67-8. l.; Irodalom: Cennerné, Wilhelmb Gizella i. m. Bp., 1962. 236., 239. l.
55. Vollständige Sammlung 44. l., Irodalom: Faller, Jenő: A magyar bányászviseletről. Bp., 1943. 14-5. l.
56. Vollständige Sammlung... 21. l.; Irodalom: M. Kresz, Mária i. m. 124. l.
57. Vollständige Sammlung 20., 39. l., Irodalom: M. Kresz Mária i. m. 124. l.
58. Vollständige Sammlung... 3. l.; Irodalom: M. Kresz Mária i. m. 125. l.
59. Vollständige Sammlung... 17., 35., 57-8. l.
60. Vollständige Sammlung... 50. l.; Irodalom: Cennerné, Wilhelmb, Gizella i. m. Bp., 1962. 241. l.
61. Vollständige Sammlung... 70. l.
62. Vollständige Sammlung... 42. l.; Irodalom: Cennerné-Wilhelmb, Gizella i. m. Bp., 1962. 240. l.
63. Vollständige Sammlung... 45. l.
64. Vollständige Sammlung... 46. l.
65. Vollständige Sammlung... 59. l.
66. Vollständige Sammlung... 30. l.
67. National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, Dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina. Nach der Natur gezeichnet und gestochen von Franz Jaschke. Wien, 1821.- lásd: Thieme-Becker i. m. XVIII. Leipzig, 1925. 438. l.; M Kresz, Mária i. m. 16., 126. l.
68. Mädchen aus dem Hatzekerthal in Siebenbürgen; Mädchen von Oberascha in Siebenbürgen; Ein junger Mann von Ober-

ascha in Siebenbürgen; Ein Bewaffneter Plajasch in Siebenbürgen.

69. Ein Mädchen im Sontagsputz von Torotzkó in Siebenbürgen; Mädchen von Torotzkó in Siebenbürgen; Irodalom: M. Kresz, Mária i. m. 127. l.
70. Ein Bauer aus Bocsko in der Marmaros; Frau und Mädchen aus Bocsko in der Marmaros; Flösser von Körösmező in der Marmaros; Irodalom: Cennerné, Wilhelmb Gizella i. m. Bp., 1962. 237. l.
71. David Nusda Haram Bassa der Sereschaner in Croatien; Tanaszia Dorojevich vice Harom Bassa der Sereschaner in Croatien; Mädchen aus dem Dragathal bey Fiume; Mädchen aus Slavonien.
72. Dukony, Mária: Az Alföld a német irodalomban. Bp., 1937.
73. Valério, Théodore: Costumes de la Hongrie et des provinces danubiennes, Dalmatie, Monténégro, Croatie, Slavonie, Frontières, militaires. Paris, é. n. Irodalom: Thieme-Becker i. m. XXXIV. Leipzig, 1940. 70. l.; M. Kresz, Mária i. m. 21., 191. l.
74. Lásd a fent idézett műnek a művész halála után megjelent kiadása előszavát.
75. Valério, Théodore i. m. I., III.–VI., VIII.–IX., XIX., XXII. tábla.
76. Valério, Théodore i. m. II., VII., XII.–XIV., XVII.–XVIII., XXI., XXVIII. tábla.
77. Valério, Théodore i. m. VII. tábla.
78. Valério, Théodore i. m. XIII., XVIII. tábla.
79. Valério, Théodore i. m. XXII., XXIV. tábla.
80. Lásd: Schneider, Marijana i. m. 82-5. l.
81. Trachten Album nach der Natur gez. u. lith. von Ranftl, Kolmarz, Gerasch, Kaliwoda etc. etc. Wien, é. n. – Irodalom: M. Kresz, Mária i. m. 191. l.
82. Szalay, Imre: Az Erzsébet királyné Emlékmúzeum. Bp. 1909. 78. l.
83. Pauer, Hans: Kaiser Franz Joseph I. Beiträge zur Bild-Dokumentation seines Lebens. Wien-München, 1966. 156. l. 1082-3. sz.

84. Böss: Gyulai németek – Kollarz (35): Gyulai német; Böss: Gyulai magyarok – Kollarz (36): Gyulai parasztok; Böss: Makói népvisélet – Kollarz (37): Makói gazdaember és menyecske; Böss: Öcsödi földnép – Kollarz (38): Öcsödi paraszt; Böss: Csabai tótok – Kollarz (39): Csabai tótok; Böss: Kétegyházi oláhok – Kollarz (40): Oláhok Kétegyházáról. – A lapok néprajzi értékelését lásd: M. Kresz, Mária i. m. 190. l.

85. Menschen und Länder der Jahrhundertwende. Katalog der Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1969.

86. Menschen und Länder der Jahrhundertwende... Wien, 1969.

Előadasként elhangzott 1971-ben a mogersdorfi kulturtörténeti szimpozionon, német nyelven.

GRAFISCHE TRACHTENBILDER AUS DEM 16-19.
JAHRHUNDERT, ALS BILDQUELLEN ZUM LEBEN UND
GESELLSCHAFTLICHER STELLUNG DER NATIONEN
IN MITTELEUROPA

Wegen der unsicheren Verhältnisse der Türkenkriege war die persönliche Orientierung und Skizzierung in Ungarn für die frühen Grafiker der Trachtendarstellungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts unmöglich. So beschränkten sich die Künstler hauptsächlich auf die Darstellung der adeligen Tracht. Von den, auf dem Gebiete des historischen Ungarlandes lebenden Völkern wurden bloß die Kroaten in den Werken venezianischen Ursprungs vorgeführt. Diese Tatsache wird durch die geografische Nachbarschaft und durch die ökonomischen und kulturellen Beziehungen erklärt. Die wahrheitsnahe-differenzierte Darstellung der gesellschaftlichen Gliederung erscheint in dem „Ungerische Chronica“ betitelten Werke von Wilhelm Dilich (Cassel, 1600) zum ersten Mal.

Die gesellschaftlich und national vollständige Vorführung der Einwohner einer geschlossenen geografischen Einheit wurde nur in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts in dem Buche des Mediascher Laurentius Toppeltinus (*Origines et Occasvs Transsylvanorvm* Lugduni, 1667), und in der Zeichnungsfolge des, mit dem kaiserlichen Heere nach Siebenbürgen gekommenen bologneser Polihistor, Luigi Ferdinando Marsigli, hinsichtlich Siebenbürgens, verwirklicht. Die erwähnten zwei Werke spiegeln die charakteristische politische Organisation jener mehrere Nationen umfassenden Landesteile wider. Das 100 Blätter zählende Album von Vinzenz Georg Kininger (*Costumes des différentes nations composant des états héréditaires...*) entstand zufolge der Begründung des österreichischen Kaisertums im Jahre 1804. Die Zusammenstellung des Bildmaterials erzielte die vollständige Vorführung der Bauernschaft verschiedener, unter der Regierung von Franz I. lebender Völker im Rahmen des gefälligen Biedermeierstils. Das unter der Leitung und mit dem Texte von Ján Čaplovič, nach den Vorlagen des Genieoffiziers Josef Heinbucher-Bikkessy im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts herausgegebene Trachten-Album (*Vollständige Sammlung . . . Graz, o. J.*) nahm die äusseren Stilmerkmale der Kininger'schen Folge als Muster. Das zweite einschlägige Werk von Čaplovič befasste sich mit den Trachten von Siebenbürgen und der angrenzenden Länder begleitet von den Radierungen des Wiener Künstlers Franz Jaschke. (*National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn . . . Wien, 1821*) Čaplovič gestaltete beide Ausgaben nach dem Grundprinzip, dass alle Völker in ihrem

Alltagsleben und bei ihrer Alltagsbeschäftigung darzustellen sind.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts verschiebt sich der Schwerpunkt der Interessen sowohl bei heimischen als auch bei ausländischen Autoren auf das ethnographische Kuriosum, und die aus diesem Verhalten entsprossenen Trachtenwerke zeigen hauptsächlich festliche Kleider, so die Bände des Werkes "Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild". Als ikonographisch höchst geschätzte Folge dieses Zeitalters gilt das in meisten Fällen Hirten darstellende Radierungswerk des französischen Künstlers, Théodore Valério (*Costumes de la Hongrie et...* Paris, o. J.).